

تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره
۳۱ محفوظ در مجموعه شیخ احمد
جامی، دوره گورکانیان هند، مأخذ:
نگارندگان

بررسی اصول صفحه آرایی و تزئینات صفحات افتتاح قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی (سده‌های ۸ تا ۱۳ق)*

منیره گزیک‌نژاد** * علیرضا شیخی***

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۳

صفحه ۵ تا ۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

موزه قرآن شیخ احمد جامی در شهرستان تربت جام، مجموعه‌ای کم‌نظیر از قرآن‌های خطی دارد. صفحات افتتاح این قرآن‌ها، با تزئینات و صفحه‌آرایی ظریف و سنجیده، قابل تامل و در خور اندیشه و مطالعه بوده که بر اعتبار و منزلت آنها تأکید نموده است. پژوهش حاضر، به بررسی اصول و قواعد بصری صفحات افتتاح مجموعه‌ای از قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی از سده ۸ تا ۱۳ هجری پرداخته است. اهداف پژوهش حاضر عبارت است از: ۱- بررسی ارزش‌های بصری صفحه‌آرایی و تزئینات صفحات افتتاح و انجام قرآن‌های محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی ۲- تطبیق صفحه‌آرایی و تزئینات این صفحات از قرن ۸ تا ۱۳ هجری. و سوالات این پژوهش عبارت است از: ۱. صفحه‌آرایی و تزئینات صفحات افتتاح در قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی از قرن ۸ تا ۱۳ هجری چه ویژگی‌هایی دارد؟ ۲. وجوه افتراق و اشتراک در صفحه‌آرایی و تزئینات قرآن‌ها چگونه است؟ این پژوهش با رویکرد کیفی و روش توصیفی و تحلیلی به انجام رسیده است. جامعه آماری قرآن‌های مجموعه شیخ احمد جامی و روش نمونه‌گیری، هدفمند با انتخاب موارد بارز و موارد مرزی و انتهایی انجام گرفته است. نتایج نشان می‌دهد ابتکار مذهبان دوره سلجوقی، تحریر حروف و علامات و حرکات خوش‌نویسی شده با حروف دقیق و سنجیده و ابعاد کتیبه مرکزی در این دوران وسیع‌تر بوده است. در عصر ایلخانی سبک کتابت و صفحه‌آرایی مصحف‌های قرآن کامل‌تر شد. صفحات اول قرآن تذهیب و بر اساس الگوهای هندسی تقسیم‌بندی شده و این اشکال با گردش اسلیمی‌ها کامل گشته و کتیبه و شمسه در این دوران رونق یافته است. در قرآن‌های کتابت شده عصر تیموری طلا و لاجورد از عوامل اساسی کار بوده است هم‌چنین خط ثلث در کتابت قرآن رواج یافته و حاشیه بیرونی (مقابل عطف) سطح و سیعتری را نسبت به حواشی دیگر به خود اختصاص می‌دهد. در نقوش صفوی تمایل به ایجاد ظرافت و پیچیدگی‌های اعجاب‌انگیز در تزئینات به چشم می‌خورد. رنگ غالب طلایی و لاجوردی و البته سنگرف، سبز، زرد و نارنجی نیز بیشتر به کار رفت. کاتبان با توجه به تناسب و توازن، میان اندازه سطح نوشته و اندازه صفحه، نسبت‌های هندسی را به خوبی ارزیابی کرده و از ابزارهای عملی و نظری لازم برای فضاسازی اندازه نوشته استفاده نموده‌اند. نوع کادربندی‌های مختلف و تقسیمات صفحه به بخش‌های مجزا نیز از ویژگی‌های این دوره است.

کلیدواژه‌ها

صفحه‌آرایی، صفحات افتتاح، قرآن، موزه شیخ احمد جامی.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه نویسنده اول با عنوان «بررسی صفحه‌آرایی صفحات افتتاح و انجام در قرآن‌های خطی موزه شیخ احمد جامی از عصر سلجوقی تا عصر قاجار» به راهنمایی نویسنده دوم در مؤسسه آموزش عالی فردوس مشهد است.

** دانشجوی کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، گروه هنر، مؤسسه آموزش عالی فردوس، شهر مشهد، ایران.

Email: Monir_gaziki@yahoo.com

*** * دانشیار دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران (نویسنده مسئول). Email: a.sheikhi@art.ac.ir

مقدمه

آن روش نمونه‌گیری کیفی و استفاده از موارد بارز بهترین نتیجه را می‌دهد.

معرفی جامع مجموعه‌ای از قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی، بررسی اصول صفحه‌آرایی و تزئینات آنها از قرن ۸ تا ۱۳ هجری در دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار از دستاوردهای پژوهش است. روش تجزیه و تحلیل بصورت کمی و کیفی از طریق تحلیل اطلاعات با استفاده از کتب، مقالات، تحقیقات، پژوهش‌های مرتبط با موضوع و مقایسه نمونه‌ها انجام گرفته است.

پیشینه تحقیق

محققان پژوهش‌هایی در ارتباط با صفحه‌آرایی نسخ مختلف قرآن کریم انجام داده‌اند طیبه بهشتی (۱۳۹۶) در مقاله "تدوین نظام صفحه‌آرایی حاکم بر سه نمونه از قرآن‌های تیموری محفوظ در موزه ملی ایران" در نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۲ به نظام حاکم بر صفحه‌آرایی نسخ خطی پرداخته است. علیرضا شیخی و سمیه کوهجانی (۱۳۹۶)، در مقاله «مطالعه اصول صفحه‌آرایی صفحه‌های افتتاح قرآن‌های آستان قدس رضوی سده ۹ تا ۵ ه.ق» در فصلنامه علمی-پژوهشی نگره، شماره ۴۷ به مطالعه اصول صفحه‌آرایی این قرآن‌ها پرداخته‌اند. علاوه بر صفحه‌آرایی صفحات افتتاح، تناسبات، تزئینات، و تذهیب در این قرآن‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ندا شفیقی و محسن مرآئی (۱۳۹۳)، در مقاله «بررسی ساختار و صفحه‌آرایی صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از قرن پنجم تا دوازدهم هجری» در فصلنامه علمی-پژوهشی نگره، شماره ۳۱ به مطالعه مصحف‌های خطی پرداخته است. در این پژوهش پیشینه صفحه‌آرایی در ایران بیان شده است و اجزا و عناصر به کار رفته در صفحه‌آرایی صفحات افتتاح قرآن‌های سده ۵-۱۲ ه.ق به صورت تخصصی مورد بررسی قرار گرفته است. «سطر بندی و صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی (با تأکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز)» (۱۳۹۱)، در فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره ۹۲ توسط مهدی صحرانگرد و علی اصغر شیرازی از مجموعه مقالات مرتبط با موضوع است که ابداعات کاتبان و نسخه‌نگاران در تاریخ کتاب‌آرایی برای تقسیم صفحه و صفحه‌آرایی اعم از کتاب قرآن کریم و سایر نسخ در نقاط مختلف تمدن اسلامی، در نگارش قرآن کریم به ویژه قرآن‌های قرن هشتم تا دهم هجری قمری در شیراز مورد مطالعه قرار گرفته است. سامره کاظمی (۱۳۸۵)، در مقاله «بررسی اصول صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی» در نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۳ ارزش نسخه‌شناسی به خاطر ویژگی‌های خاص صفحه‌آرایی، تذهیب و نقوش به کار رفته در آنها مورد بررسی قرار می‌گیرند. کامران افشارمهاجر (۱۳۸۰)، در مقاله «تأثیر صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی بر گرافیک

مجموعه شیخ احمد جامی در شهرستان تربت جام علاوه بر اینکه موزه‌ای معماری از دوران اسلامی است مجموعه‌ای بی‌نظیر از قرآن‌های خطی دارد که تاکنون مورد مطالعه قرار نگرفته است. صفحات افتتاح و انجامه‌ها، به علت آنکه محل ورود به متن مقدس و هدایتگر چشم مخاطب به دیگر اوراق مصحف شریف هستند، ظریفترین و قابل‌تامل‌ترین تزئینات و صفحه‌بندی‌ها را به خود اختصاص داده و بدین ترتیب براعتبار و منزلت قرآن کریم تأکید کرده‌اند. کاتبان قرآن علاوه بر خوشنویسی در نظم‌بخشیدن و سامان‌دادن به اجزا و عناصر اوراق نیز سهم داشتند و از این رهگذر پایه‌های صفحه‌آرایی معاصر را پی‌ریختند. جهت بررسی اصول صفحه‌آرایی و تحلیل ساختاری صفحات افتتاح و انجامه‌های قرآن‌های خطی مزار شیخ احمد جامی، به تطبیق اندازه و ابعاد، حاشیه و متن، فواصل و تناسبات و رنگ پرداخته شد و وجوه هنری و نظام ساختاری این اوراق مورد مطالعه قرار گرفت. در میان دوره‌های تاریخی که در هر کدام صفحه‌آرایی و تزئین مصحف‌ها خصوصیات خاص خود را داشته قرآن‌های سده ۸ تا ۱۳ هجری در کنار ارزش نسخه‌شناسی در صفحه‌آرایی و تزئینات دارای ویژگی‌های منحصر به فردی بودند. در دوره‌های مورد بحث این پژوهش که شامل دوره‌های شاخص سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار می‌باشد، صفحه‌آرایی و تزئینات قرآن‌ها دستخوش تغییراتی بوده است. اهداف پژوهش حاضر عبارت است از: ۱- بررسی ارزش‌های بصری صفحه‌آرایی و تزئینات صفحات افتتاح و انجام قرآن‌های محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی ۲- تطبیق صفحه‌آرایی و تزئینات این صفحات از قرن ۸ تا ۱۳ هجری. و سوالات این پژوهش عبارت است از: ۱. صفحه‌آرایی و تزئینات صفحات افتتاح در قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی از قرن ۸ تا ۱۳ هجری چه ویژگی‌هایی دارد؟ ۲. وجوه افتراق و اشتراک در صفحه‌آرایی قرآن‌ها چگونه است؟ بررسی صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی مجموعه مزار شیخ احمد جامی قدمی در راه شناخت ارزش این آثار و نیز روشن‌شدن بخشی از تاریخ تذهیب در قرآن‌نگاری ایران خواهد بود که اهمیت و ضرورت این پژوهش رامشخص می‌کند.

روش تحقیق

روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و رویکرد تحقیق کیفی است. شیوه گردآوری اطلاعات با مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای انجام گرفته است. جامعه آماری که ۱۰ عدد نسخه خطی قرآن می‌باشد بر اساس اولویت و عدم تکرار تعداد ۱۰ نمونه از قرآن‌های خطی از موزه شیخ احمد جامی انتخاب و مورد بررسی قرار گرفته است تا بیشترین میزان اطلاعات بر اساس سوالات پژوهش فراهم آید و با توجه به

تصویر ۳. محل نگهداری قرآن‌ها، مأخذ: آرشیو تصاویر مجموعه شیخ جام.

مانند آب‌انبار، مسجد زیرزمینی و قبور مجاور مزار. یکی از باشکوه‌ترین فضاهای معماری مجموعه مزار شیخ جام گنبدخانه است که قرآن‌ها در آنجا محفوظ است.

نسخه‌های قرآن با تزیینات ناتمام در موزه شیخ احمدجامی

در موزه شیخ احمد جامی نسخه‌های خطی‌ای وجود دارد که در صفحات افتتاح، فاقد تزیینات بوده و یا صفحه‌آرایی آن‌ها تکمیل نشده است. اما این قرآن‌ها سایر ویژگی‌های قرآن‌های خطی را دارا هستند. یعنی در نوشتار قرینه بوده و فاصله سطور با یکدیگر برابر است. کتیبه صدر و ذیل در این نسخ معمولاً با خط و رنگی متمایز کتابت شده‌اند. روحیه کلی صفحه‌آرایی این نسخ خطی، وقار، صلابت و سادگی خاصی است که در صفحه حکم فرماست. از نظر ترکیب‌بندی تقارن در کل اثر حاکم است. حاشیه بیرونی چهار جهت صفحه را در بردارد. ویژگی‌های این قرآن‌ها به صورت کلی در ذیل بیان شده است:

قرآن با شماره عمومی ۵۰: قرآن خطی، قلم سرسوره: ثلث، قلم متن افتتاح: محقق، متن پس از افتتاح: نسخ آمیخته به تویق، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن هشتم هجری، عدد اوراق: ۳۲۵، تعداد سطر: ۱۵، طول: ۳۵ سانتی‌متر / عرض: ۲۷ سانتی‌متر، واقف: نامعلوم، تاریخ وقف: نامعلوم، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: نسخه نونویسی دارد ضمن اینکه بعضی از تذهیبات آن برداشته شده است و دارای تذهیبات خیلی پرکار است.

قرآن با شماره عمومی ۴۳: قرآن خطی، قلم متن افتتاح: نسخ اولیه، قلم متن پس از افتتاح: فرد، نسخ، زوج شامل درشت: محقق، ریز: نسخ، حاشیه: نسخ، تاریخ تحریر: ۸۷۸ هجری، عدد اوراق: ۲۶۷، تعداد سطر: ۱۳، طول: ۳۳ سانتی‌متر / عرض: ۲۲/۵ سانتی‌متر، واقف: نامعلوم، تاریخ وقف: قرن نهم هجری، کاتب: محی‌الدین حسینی،

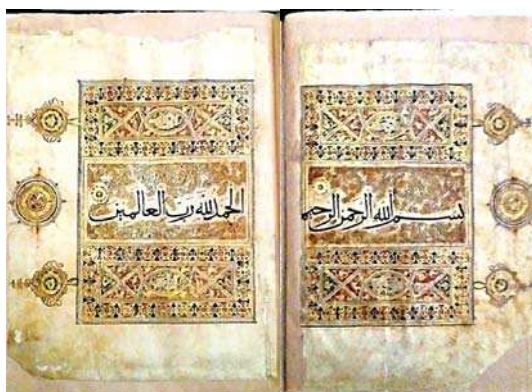
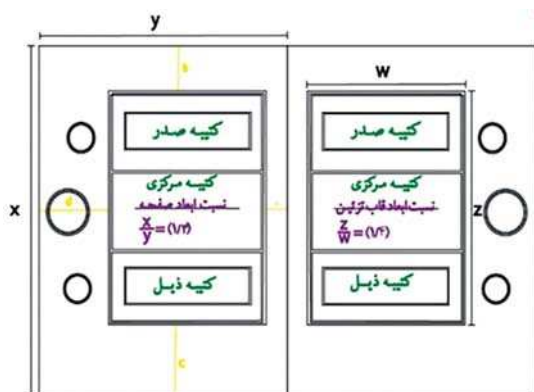

تصاویر ۱ و ۲. موقعیت شهرستان تربت جام روی نقشه، مأخذ: تصاویر نقشه ایران و خراسان.

معاصر» در مجله گلستان قرآن، شماره ۵۷ صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی، فاصله سطح اشغال شده توسط حروف از لبه‌های کاغذ، تاریخچه خط در قرآن، تذهیب در قرآن را شرح داده و در پایان از ارزش‌های بصری قرآن‌های خطی در گرافیک معاصر سود جسته است. لازم به ذکر است تمام موارد فوق از منابع تحقیق بوده ولی پژوهشی مستقیماً به موضوع پیش رو نپرداخته و قرآن‌های این مجموعه تاکنون معرفی و مطالعه نشده است.

مجموعه شیخ احمد جامی

آرامگاه شیخ احمدجامی (تصویر ۳) مدفن و مقبره شیخ احمدجامی، با قدمتی نزدیک به ۸۰۰ سال در شهرستان تربت جام (تصویر ۲) در استان خراسان رضوی (تصویر ۱) واقع شده است. این بنا مربوط به سده ۹ تا ۱۲ ه.ق یکی از جاذبه‌های گردشگری استان خراسان رضوی می‌باشد. این بقعه در واقع یک مجموعه است که از بخش‌های مختلفی چون مقبره شیخ احمد، ایوان، گنبدخانه، مسجد کرمانی، گنبدسفید، مسجدعتیق، مدرسه امیرجلال‌الدین فیروزشاهی و مسجدجامع نو تشکیل شده است. الحاقات دیگری در این مجموعه وجود دارد که در دوره‌های مختلف بوجود آمده‌اند

تصویر ۴. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۱ محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره ایلخانی، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

سیزدهم هجری، کاتب: عبدالغفار، ملاحظات: اوراق نسخه به هم ریخته و تخریب شده است.

قرآن‌های مجموعه از عصر سلجوقی تا قاجار (جدول ۱) از نظر ساختار و صفحه‌آرایی، تزئینات و نگاره‌ها در صفحات افتتاح و تزئینات و نگاره‌ها در دیگر صفحات مورد مطالعه قرار گرفته است

قرآن با شماره عمومی ۱: قرآن خطی (جزء اول)، قلم سرسوره: رقا، قلم متن: محقق، تاریخ تحریر: ۷۱۴ هجری، عدد اوراق: ۴۸، تعداد سطر: ۵، طول: ۳۶ سانتی‌متر / عرض: ۲۷/۵ سانتی‌متر، واقف: قطب‌الدین محمد بن اسم عیل بن احمد جامی در محرم الحرام ۸۱۱ هجری، کاتب: حسین بن دامغانی، ابوالحامد محمد بن مرتضی، بنا بر متن وقف‌نامه: این نسخه به همراه بیست و نه جلد دیگر وقف روضه شیخ احمد جامی شده است. دو صفحه افتتاح این قرآن قرینه و کتیبه صدر در راستای کتیبه مرکزی قرار دارد. گردبندی در دو صفحه روبرو با دقت انجام و سطور در راستای یکدیگر و در مرکز صفحه قرار دارند. در تناسب ابعاد صفحه عدد ۱/۳ و قاب تزئین عدد ۱/۴ به دست آمده است. رنگ غالب، زرین بوده ولی استفاده از رنگ قهوه‌ای، شنجرف، سبزننگاری، سیاه، لاجورد در کنار آن عمق و تضاد را ایجاد می‌کند. از دیدگاه بصری ترنج‌ها و شمسه - که بزرگتر از دو ترنج است - باعث تأکید بر این کتیبه‌ها شده و چشم را بر کتیبه مرکزی متمرکز می‌کنند. عریض‌ترین حاشیه اختصاص، حاشیه بیرونی (d) است. (تصویر ۴) عناوین در کتیبه صدر و ذیل به خط رقا با قلم سفید آب و دورگیری سیاه بر زمینه سبزننگاری مزین به اسلیمی‌های زرین کتابت و در کتیبه مرکزی متن به خط محقق با قلم سیاه بر زمینه ابری قهوه‌ای در یک سطر جای گرفته است. کاتب برای جداسازی متن از زمینه پرنقش و نگار از ابری‌سازی با نقوش اسلیمی و ختایی استفاده کرده

ملاحظات: نسخه دارای سه صفحه در آغاز نونویسی، تذهیب‌های عالی و طلا نویسی‌های ممتاز است.

قرآن با شماره عمومی ۴۶: قرآن خطی، قلم سرسوره افتتاح: محقق، قلم متن افتتاح: نسخ، متن پس از افتتاح: درشت: محقق، ریز: نسخ، تاریخ تحریر: احتمالاً نه و ده هجری، عدد اوراق: ۴۳۳، تعداد سطر: ۱۳، طول: ۳۵ سانتی‌متر / عرض: ۲۱ سانتی‌متر، واقف: جامی الاحمدی، شیخ عبدالرحمان خان و شیخ محمد اشرف خان، تاریخ وقف: ۱۲۷۴ هجری، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: نسخه رطوبت دیده و تخریب و بازپیرایی و نونویسی شده است.

قرآن با شماره عمومی ۶۵: قرآن خطی، قلم سرسوره: ثلث، قلم متن: نسخ ایرانی، تاریخ تحریر: قرن دوازدهم هجری، عدد اوراق: ۲۵۲، تعداد سطر: ۱۵، طول: ۳۱/۵ سانتی‌متر / عرض: ۲۱/۷ سانتی‌متر، واقف: محمدحسن، تاریخ وقف: ۱۲۸۷ هجری، کاتب: محمد، ملاحظات: شیرازه نسخه به هم ریخته و تخریب شده است.

قرآن با شماره عمومی ۶۸: قرآن خطی، قلم سرسوره: رقا، قلم متن: نسخ ایرانی، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن دوازدهم هجری، عدد اوراق: ۲۹۳، تعداد سطر: ۱۵، طول: ۳۴ سانتی‌متر / عرض: ۲۰ سانتی‌متر، واقف: نامعلوم، تاریخ وقف: نامعلوم، کاتب: محمد، ملاحظات: نسخه تخریب شده و افتادگی اوراق داشته و نونویسی دارد.

قرآن با شماره عمومی ۵۳: قرآن خطی با ترجمه، مترجم: نامعلوم، قلم متن: نسخ آمیخته با توقیع، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن ۱۲ هجری، عدد اوراق: ۳۵۰، تعداد سطر: ۱۲، طول: ۳۶ سانتی‌متر / عرض: ۲۲/۵ سانتی‌متر، واقف: جامی، خواجه سراج‌الدین، تاریخ وقف: قرن چهاردهم هجری، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: نسخه تخریب و بازپیرایی شده است.

قرآن با شماره عمومی ۳۸: قرآن خطی، قلم سرسوره: ثلث، قلم متن: نسخ ساده، تاریخ تحریر: قرن سیزدهم هجری، عدد اوراق: ۱۹، تعداد سطر: ۹، طول: ۲۱ سانتی‌متر / عرض: ۱۷ سانتی‌متر، واقف: نامعلوم، تاریخ وقف: قرن

جدول ۱. مطالعه تطبیقی قرآن‌های دارای تزئین صفحات افتتاح موجود در موزه شیخ‌احمد جامی، مأخذ: نگارندگان.

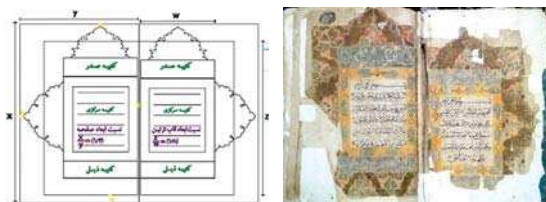
ردیف	شماره نسخه	تاریخ نسخه	کاتب	نوع قلم	تعداد سطر	تعداد صفحه	اندازه
۱	۱	۷۱۴ ه.ق	حسینی دامغانی، ابوالحامد محمد بن مرتضی	قلم سرسوره: رقا، قلم متن: محقق	۵	۴۸	طول: ۳۶ سانتی‌متر / عرض: ۲۷/۵ سانتی‌متر
۲	۴۰	سده هشتم ق. ۵	نامعلوم	قلم سرسوره: ثلث، قلم متن: نسخ ایرانی سطح ۳	۱۱	۵۶۹	طول: ۴۰/۵ سانتی‌متر / عرض: ۲۸/۳ سانتی‌متر
۳	۳۱	سده نهم ق. ۵	نامعلوم	سرسوره افتتاح: کوفی تزئینی مورق، متن افتتاح: نسخ، ترجمه افتتاح: نستعلیق، متن پس از افتتاح: نسخ، ترجمه پس از افتتاح: نستعلیق	۹		طول: ۴۷/۵ سانتی‌متر / عرض: ۳۱/۵ سانتی‌متر
۴	۴۲	احتمالاً سده ۹ و ۱۰ ه.ق	نامعلوم	قلم سرسوره افتتاح: ثلث، قلم متن افتتاح: نسخ، متن پس از افتتاح: درشت: ثلث، ریز: نسخ	۱۵	۲۵۹	طول: ۳۵/۴ سانتی‌متر / عرض: ۲۲/۵ سانتی‌متر
۵	۵۵	۹۰۷ ه.ق	منیرجان	قلم سرسوره افتتاح: نامشخص، قلم متن افتتاح: نسخ ساده، پس از افتتاح: درشت ثلث، ریز: نسخ	۱۱	۴۳۹	طول: ۲۴ سانتی‌متر / عرض: ۱۷ سانتی‌متر
۶	۴۸ و ۴۷	اواخر سده ۱۰ ه.ق	جامی، جلال‌الدین محمد	قلم متن: نسخ ایرانی، قلم ترجمه: نستعلیق، حواشی: نسخ ساده	۱۱	۶۳۳	قرآن ۲۸ و ۳۰ تفسیر، طول: ۳۵/۴ سانتی‌متر / عرض: ۲۲ سانتی‌متر
۷	۶۱	سده ۱۲ ه.ق	زکریا	قلم سرسوره: نسخ ساده، قلم متن: نسخ ساده، ترجمه: سیاه: نستعلیق و شنجرف: نسخ ساده، حواشی: نسخ ساده	۱۱	۳۹۳	طول: ۲۵ سانتی‌متر / عرض: ۱۵/۵ سانتی‌متر
۸	۶۲	سده ۱۲ ه.ق	نامعلوم	قلم متن: نسخ ایرانی	۱۵	۳۱۱	طول: ۲۳ سانتی‌متر / عرض: ۱۳/۵ سانتی‌متر
۹	۵۳	سده ۱۲ ه.ق	نامعلوم	قلم سرسوره: صفحه فرد: توفیق، صفحه زوج: ثلث، متن: نسخ ساده، ترجمه: نستعلیق	۱۲	۳۵۰	طول: ۳۶ سانتی‌متر / عرض: ۲۲/۵ سانتی‌متر
۱۰	۷۳	سده ۱۳ ق. ۵	نامعلوم	قلم سرسوره: ثلث، قلم متن: نسخ ایرانی، ترجمه: نستعلیق	۱۲	۵۰۵	طول: ۱۸/۵ سانتی‌متر / عرض: ۱۱ سانتی‌متر

که به خوانش متن کمک شایانی کرده است.

قرآن با شماره عمومی ۴۰: قرآن خطی، قلم سرسوره: ثلث، قلم متن: نسخ ایرانی سطح ۳، تاریخ تحریر: قرن هشتم هجری، عدد اوراق: ۵۶۹، تعداد سطر: ۱۱، طول: ۴۰/۵ سانتی‌متر / عرض: ۲۸/۳ سانتی‌متر، واقف: جامی الاحمدی، اسداله، تاریخ وقف: نامعلوم، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: نسخه تخریب و بازپیرائی شده است.

این مصحف از قدیمی‌ترین آثار در موزه شیخ‌احمد جامی و تاریخ کتابت و وقف آن نامعلوم است. صفحه‌آرایی مبتنی بر تعادل و تقارن بوده، تناسب در کلیت صفحه پابرجاست. قرارگیری سرلوح و نیم‌تاج بزرگ در راستای کتیبه صدر و مرکزی باعث ایجاد تمرکز بر این کتیبه‌ها شده است. در

محاسبات ابعاد صفحه عدد ۱/۴ و ابعاد قاب تزئین برابر با مستطیل پویا است. گریبندی قاب کتیبه مرکزی مماس با قاب کتیبه است. قاب تزئین فضای وسیعی را پوشش داده است و فضای بیاض صفحه محدود است. (تصویر ۵) عناوین در کتیبه‌های صدر و ذیل به خط ثلث و با قلم سفیدآب بر زمینه آبی متمایل به خاکستری نگاشته شده است، متن در کتیبه مرکزی به خط نسخ و مرکب سیاه در شش سطر جای دارد. ریتمی متناوب در نقش‌اندازی کمند مشاهده می‌شود. حاشیه اثر و فضای منفی نیز برای رسیدن به تعادل، تأثیر بسزایی داشته است. حاشیه لبه بیرونی نسبت به حواشی فوقانی و تحتانی عریض‌تر می‌باشد. در این نسخه عطف (a) کمترین وسعت سطوح را دارد. (تصویر ۵)

تصویر ۵. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۴۰ محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره تیموریان، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۶. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۳۱ محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره گورکانیان هند، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

بوده که کنتراست متعادلی را در صفحه ایجاد کرده است. (تصویر ۷)

قرآن با شماره عمومی ۵۵: قرآن خطی، قلم سرسوره افتتاح: نامشخص، قلم متن افتتاح: نسخ ساده، پس از افتتاح: درشت ثلث، ریز: نسخ، تاریخ تحریر: ۹۰۷ هجری، عدد اوراق: ۴۳۹، تعداد سطر: ۱۱، طول: ۲۴ سانتی‌متر/ عرض: ۱۷ سانتی‌متر، واقف: محمود بن قطب‌الدین محمد جامی، تاریخ وقف: قرن ده هجری، کاتب: منیرجان، ملاحظات: نسخه تخریب و بازپیرایی شده است.

کتیبه مرکزی که بخش اصلی صفحه است ساختاری متقارن دارد و کلمات بدون ازدحام و فشردگی در صفحه جای گرفته‌اند. کاتب با قراردادن دو کتیبه در دو جانب متن، تأکید و توجه بر متن را بیشتر نشان داده است. ابعاد صفحه و قاب تزئین برابر با مستطیل پویاست. حاشیه لبه فوقانی گسترده‌ترین بخش و عطف کمترین فضا را پوشش داده است. (تصویر ۸) حاشیه اثر و فضای منفی نیز در رسیدن به تعادل، تأثیر بسزایی داشته است. فاصله سطرها متناسب با قاب‌های تزئینی درون کتیبه‌های چپ و راست تنظیم شده که تناسبات چشم‌نواز و حساب‌شده‌ای را رقم زده است. عناوین سوره‌ها بر قلمدان‌های زرین که ناخوانا بوده مکتوب شده است. متن در کتیبه مرکزی به خط نسخ با قلم سیاه در پنج سطر کتابت شده است. رنگ زرین، لاجورد و شنجرف سه رنگ حاکم بر صفحه هستند. تنوع رنگی در اثر متنوع و با درایت انجام شده است. کنتراست تیره‌روشن در کل صفحه حکم فرماست. (تصویر ۸)

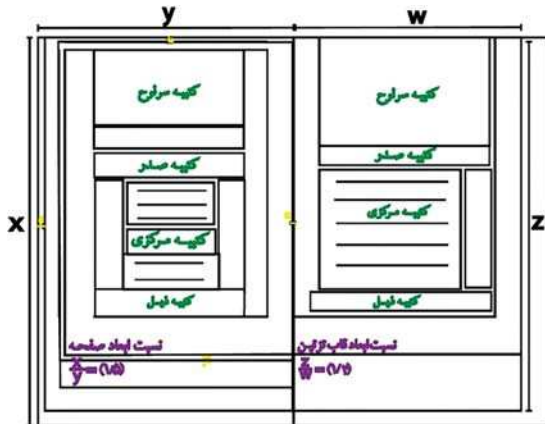
قرآن با شماره عمومی ۴۷ و ۴۸: قرآن خطی به همراه تفسیر، محشی: جلال‌الدین محمد جامی، قلم متن: نسخ ایرانی، قلم ترجمه: نستعلیق، حواشی: نسخ ساده، تاریخ

قرآن با شماره عمومی ۳۱: قرآن خطی، قلم سرسوره افتتاح: کوفی تزئینی مورق، قلم متن افتتاح: نسخ، ترجمه افتتاح: نستعلیق، متن پس از افتتاح: نسخ، ترجمه پس از افتتاح: نستعلیق، تاریخ تحریر: قرن نهم هجری، تعداد سطر: ۹، طول: ۴۷/۵ سانتی‌متر / عرض: ۳۱/۵ سانتی‌متر، واقف: اورنگ‌زیب پادشاه هندوستان، تاریخ وقف: نامعلوم، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: اورنگ‌زیب پادشاه هندوستان در سفر خود به تربت‌جام در هنگام زیارت مزار شیخ‌الاسلام احمد جامی این قرآن را وقف نموده است.

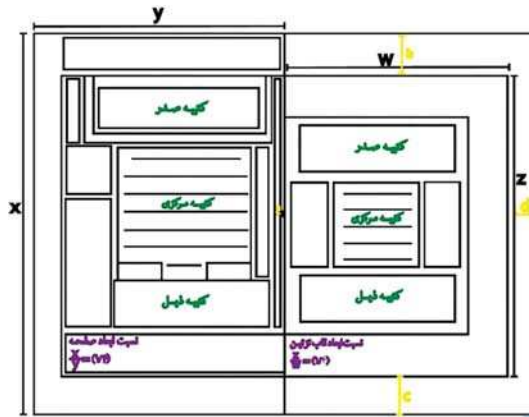
ترکیب‌بندی قرینه بوده و نسبت ابعاد صفحه ۱/۵ و نسبت قاب تزئین ۱/۷ است. کتیبه مرکزی بیشترین وسعت ابعاد سطوح را نسبت به کتیبه‌های دیگر دارد. کاتب سعی داشته تا طول سطور را یکسان کند چرا که فواصل نامتعارفی در بین برخی کلمات دیده می‌شود. متن در کتیبه صدر و ذیل به خط کوفی تزئینی، به قلم لاجورد و در شش سطر بر روی زمینه ابری طلایی در صفحه زوج و ساده در صفحه فرد کتابت شده است. در کتیبه مرکزی قلم کتابت خط نسخ و به رنگ سیاه و ترجمه به رنگ شنجرف و به خط نستعلیق در زیر آیات قرآن تحریر شده است. رنگ قالب در اثر زرین است و در کنار لاجوردی، موجب ایجاد تضاد تیره و روشن شده است. (تصویر ۶)

قرآن با شماره عمومی ۴۲: قرآن خطی، قلم سرسوره افتتاح: ثلث، قلم متن افتتاح: نسخ، متن پس از افتتاح: درشت: ثلث، ریز: نسخ، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن نهم و دهم هجری، عدد اوراق: ۲۵۹، تعداد سطر: ۱۵، طول: ۳۵/۴ سانتی‌متر / عرض: ۲۲/۵ سانتی‌متر، واقف: شیخ عبدالرحمن خان جامی، تاریخ وقف: نامعلوم، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: اوراق آغازین احتمالاً دارای تذهیب بوده که به علت تخریب از بین رفته و اکنون کاغذ رنگی و جلد شکلات به آن الحاق شده است.

با دقت و تأمل در صفحات افتتاح می‌توان دریافت که تزئینات و نوشتار در هر دو صفحه زوج و فرد یکی بوده است. (تصویر ۷) کاتب برای ایجاد تمرکز با خلاقیت و درایت عمل کرده است. سه جدول ظریف به رنگ‌های شنجرف و سیاه و نوشتن آیات در آن با قلم ریز و درشت، تأکید و توجه بر متن را بیشتر نشان داده است. کتیبه میانی دارای تنوع در نوع و اندازه خط است. کتیبه‌های دو طرف سمت چپ و راست کتیبه میانی به رنگ سیاه و به خط ثلث جلی نگارش یافته است. کاتب هوشمندانه این تغییر ضخامت و قلم را برگزیده تا بیننده در نگاه نخست، اول متن را ببیند و سپس به تزئینات توجه کند. کتیبه صدر و ذیل و کتیبه‌های اطراف کتیبه مرکزی به خط ثلث و کتیبه مرکزی به خط نسخ مکتوب شده است. شان ختم آیات در این مصحف به شکل دایره‌ای شنجرف و توخالی است که با علامت وقف آیات در قسمت فوقانی آخرین کلمه آیات قرار دارد. رنگ زرین و آبی دو رنگ غالب در اثر

تصویر ۷. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۴۲ محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره تیموریان، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۸. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۵۵ محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره صفویان، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

ترجمه آیات به نستعلیق و به رنگ شنجرف بر بالای خطوط نگارش شده است. نشان ختم آیات مانند ستاره‌هایی زرین در وسط حرف نون و یا پایان آیات می‌درخشد. متن، کتیبه صدر ندارد، اما آیات ابتدایی سوره‌ها به رنگ زرین کتابت شده است. (تصویر ۹)

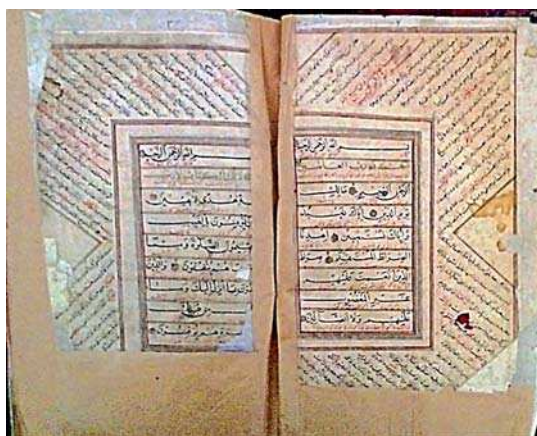
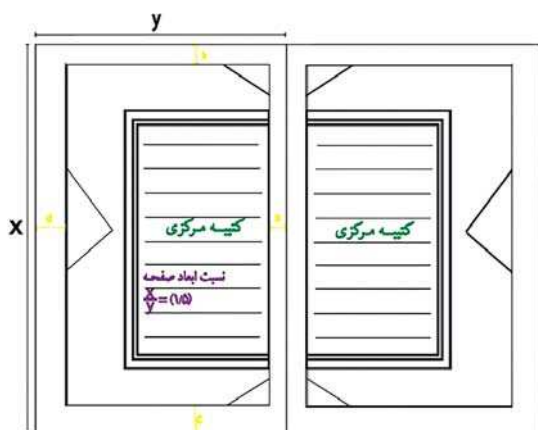
قرآن با شماره عمومی ۶۱: قرآن خطی با ترجمه و محشی شده، مترجم: زکریا، محشی: زکریا، قلم سرسوره: نسخ ساده، قلم متن: نسخ ساده، ترجمه: سیاه: نستعلیق و شنجرف: نسخ ساده، حواشی: نسخ ساده، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن ۱۲ هجری، عدد اوراق: ۲۹۳، تعداد سطر: ۱۱، طول: ۲۵ سانتی‌متر / عرض: ۱۵/۵ سانتی‌متر، واقف: شاهپور احمدبنکار، تاریخ وقف: ۲۵۳۶ شاهی، ۱۲۵۶ ه.ش، کاتب: زکریا، ملاحظات: نسخه صحافی و بازپیرایی شده است.

می‌توان به رعایت فواصل در حاشیه کاغذ و تناسبات آن با قاب اثر توجه کرد. حاشیه فوقانی (b) پهن‌تر از دیگر حواشی و حاشیه مقابل عطف (d) پهن‌تر از حاشیه تحتانی (c) می‌باشد. (تصویر ۱۰) صفحات افتتاح فاقد کتیبه ذیل

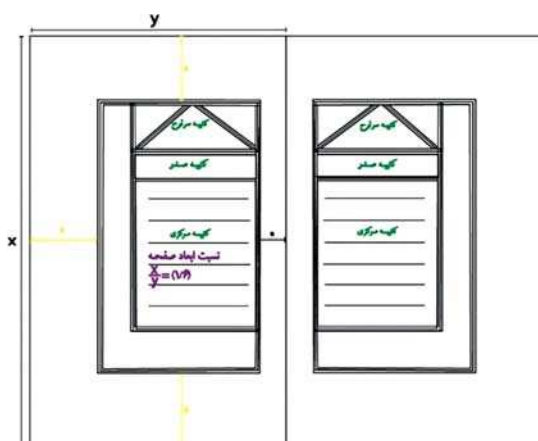
تحریر: اواخر قرن ده هجری، عدد اوراق: ۶۳۳، تعداد سطر: ۱۱ قرآن ۲۸ و ۳۰ تفسیر، طول: ۳۵/۴ سانتی‌متر/ عرض: ۲۲ سانتی‌متر، واقف: جامی، جلال‌الدین محمد، تاریخ وقف: اواخر قرن ده هجری، کاتب: جامی، جلال‌الدین محمد، ملاحظات: نسخه دارای اوراق نونویسی در پایان و پاک شدن مهر واقف و کاتب می‌باشد.

این قرآن فاقد تزئینات و بیشتر بر خط و تفسیر آیات تأکید شده است. ابعاد اثر با اندازه $۲۲ \times ۳۵/۴$ سانتی‌متر می‌باشد. این اندازه به نسبت $۱/۶$ متناسب با اندازه ۷۳ است. در تناسبات حاشیه نسبت حاشیه بیرونی (مقابل عطف) (d) از دیگر حواشی بیشتر بوده و حاشیه تحتانی (c) نسبت به حاشیه فوقانی (b) دارای فضای بیاض بیشتری می‌باشد. (تصویر ۹) تفسیر آیات به صورت فشرده، در حاشیه و متن ترجمه در زیر آیات کتابت شده است. فضای بیاض کمی در صفحه وجود دارد اما ترکیبات به شکلی است که ارتباط بین فضای بیاض، حاشیه‌های فشرده و متن کتابت، در قاب کتیبه‌های مرکزی حفظ شده است. متن در کتیبه مرکزی به خط نسخ در نه سطر کتابت شده است.

تصویر ۹. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۴۷ و ۴۸ محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره صفویان، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۰. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۶۱، محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره افشاریه، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

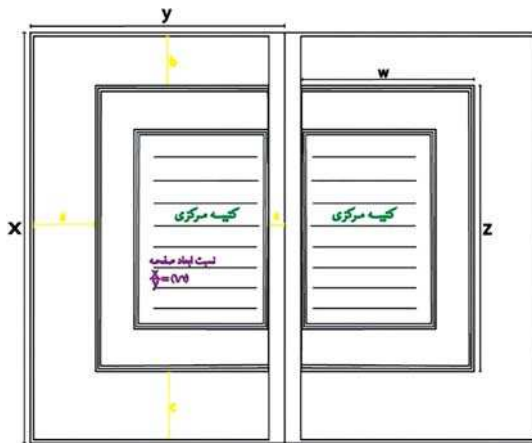
بر متن کتیبه مرکزی می‌باشد. طول سطور در این کتیبه با هم برابر است. نسبت ابعاد صفحه عدد $1/7$ می‌باشد و نسبت ابعاد قاب تزئین عدد $1/4$ است. حاشیه تحتانی از فوقانی بیشتر بوده و حاشیه مقابل عطف نسبت به عطف فضای بیاض بیشتری به خود اختصاص داده است. (تصویر ۱۱) خط کتابت نسخ، و نشانه‌ها و علائم، ظریف با قلم سیاه و برخی نشانه‌ها مانند ختم آیات، وقف و مد به رنگ شنجرف کتابت شده‌اند. حاشیه قاب تزئین مصحف را جدولی گسترده و شنجرف تشکیل داده است. این جدول با زمینه رنگ کاغذ و گل‌های سه‌برگ با پیچ و تاب‌های هلالی و برگ‌هایی به رنگ شنجرف به کار رفته است. اطراف متن سوره‌ها و حاشیه قاب تزئین را سه جدول ظریف به رنگ‌های شنجرف و سیاه احاطه کرده است. نشان ختم آیات در این مصحف به شکل یک دایره توخالی به رنگ شنجرف است. (تصویر ۱۱)

قرآن با شماره عمومی ۵۳: قرآن خطی با ترجمه،

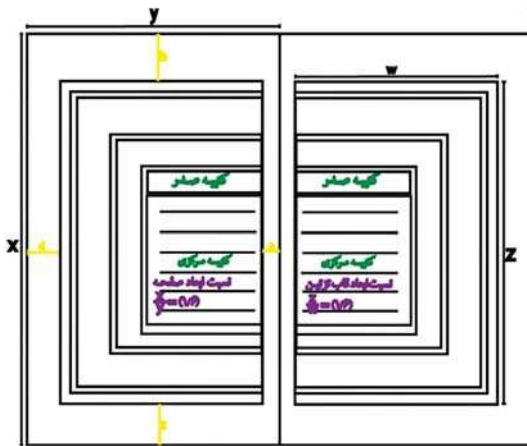
بوده و عبارت کتیبه صدر به رنگ شنجرف و به خط نسخ مکتوب شده است. چهار قول و حدیث از حضرت علی (ع) به خط نسخ، به رنگ شنجرف، برکتیبه سرلوح صفحه فرد، چشم‌نوازی می‌کند. کتیبه مرکزی که بخش اصلی صفحه است ساختاری متقارن دارد، متن این کتیبه در شش سطر، به خط نسخ و رنگ سیاه و علایم و نشانه‌ها به رنگ سیاه و شنجرف کتابت شده است. ترجمه آیات به دو رنگ شنجرف و سیاه و به ترتیب به خط نسخ و نستعلیق نگاشته شده‌اند. (تصویر ۱۰)

قرآن با شماره عمومی ۶۲: قرآن خطی، قلم متن: نسخ ایرانی، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن ۱۲ هجری، عدد اوراق: ۳۱۱، تعداد سطر: ۱۵، طول: ۲۳ سانتی‌متر/ عرض: ۱۲/۵ سانتی‌متر، واقف: نظر محمد احمدی‌بنکدار، تاریخ وقف: ۱۳۳۶ ه.ش، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: نسخه تخریب و بازپیرایی شده است.

این نسخه فاقد کتیبه صدر و ذیل است و تمام تمرکز

تصویر ۱۱. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۶۲، محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره زندیه، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۲. تصویر صفحه افتتاح قرآن شماره ۵۳، محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره زندیه، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

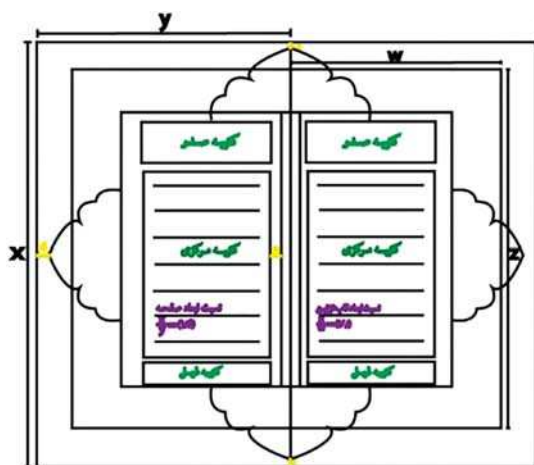
ف فضای بیاض به صفحه، حتی در قاب تزئینات و نگاره‌ها به خوبی قابل مشاهده است. عبارات کتیبه‌های صدر به قلم شنجرف در صفحات فرد و زوج به ترتیب به قلم توقیع و ثلث مکتوب شده است. کمندی با ترنج‌های شنجرف و لاجورد، جدولی مزین به گل‌های ریز و جدولی منقش به طرح شش‌گای اطراف کتیبه‌ها را دربر گرفته است.

قرآن با شماره عمومی ۷۳: قرآن خطی با ترجمه، مترجم: نامعلوم، قلم سرسوره: ثلث، قلم متن: نسخ ایرانی، ترجمه: نستعلیق، تاریخ تحریر: قرن سیزدهم هجری، عدد اوراق: ۵۰۵، تعداد سطر: ۱۲، طول: ۱۸/۵ سانتی‌متر/ عرض: ۱۱ سانتی‌متر، واقف: وارثین خواجه‌محمدیوسف جامی‌الاحمدی فرزند خواجه‌محمد، تاریخ وقف: نامعلوم، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: دارای تذهیب‌های عالی و پرکار و جلد روغنی است.

این مصحف یکی از پرکارترین نسخه‌های سده سیزدهم در مجموعه مزار شیخ جام است. در محاسبات

مترجم: نامعلوم، قلم سرسوره: صفحه فرد: توقیع، صفحه زوج: ثلث، متن: نسخ ساده، ترجمه: نستعلیق، تاریخ تحریر: احتمالاً قرن ۱۲ هجری، عدد اوراق: ۳۵۰، تعداد سطر: ۱۲، طول: ۳۶ سانتی‌متر/ عرض: ۲۲/۵ سانتی‌متر، واقف: جامی، خواجه‌سراج‌الدین، تاریخ وقف: قرن چهاردهم هجری، کاتب: نامعلوم، ملاحظات: نسخه تخریب و بازپیرایی شده است.

در تقسیمات تناسب در صفحات افتتاح کادر اثر مستطیلی به ابعاد ۳۶×۲۲/۵ سانتی‌متر دارد. ابعاد کادر از تناسب ۳/۴ پیروی می‌کند. قاب تزئین در صفحه افتتاح بر اساس محاسبه نگارنده عدد ۱/۶، بدست آمد. حاشیه مقابل عطف از عطف عریض‌تر و حاشیه فوقانی از تحتانی فضای بیشتری اشغال کرده است. (تصویر ۱۲) صفحات افتتاح دارای حواشی منقش می‌باشد. کتیبه مرکزی که بخش اصلی صفحه است ساختاری متقارن دارد، متن در شش سطر، به قلم نسخ کتابت شده است و کلمات بدون ازدحام و فشردگی در صفحه جای گرفته‌اند. درصد بالای اختصاص

تصویر ۱۳. تصویر و ترسیم صفحه افتتاح قرآن شماره ۵۳، محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی، دوره زندیه، ترسیم و مأخذ: نگارندگان.

جدول ۲. مقایسه تطبیقی خط در قرآن‌های موجود در موزه شیخ احمد جامی، مأخذ: همان.

تصویر	کتابه صدر	کتابه مرکزی	رنگ در کتیبه‌ها			نوع خط در کتیبه‌ها			دوره تاریخی	نام اثر	تقسیمات اثر
			کتابه پای	کتابه مرکزی	کتابه صدر	کتابه پای	کتابه مرکزی				
							کتابه صدر	کتابه پای			
۱۶	۱۴	سیاه	سفیدآب با دورگیری نازک سیاه	سیاه	سفیدآب با دورگیری نازک سیاه	رقاع	-	محقق	رقاع	۷۱۴ هـ.ق	قرآن ۱
۱۹	۱۷	سیاه	سفیدآب با دورگیری نازک سیاه	سیاه	سفیدآب با دورگیری نازک سیاه	ثلث	نسخ ساده	نسخ ایرانی	ثلث	سده هشتم هـ.ق	قرآن ۴۰
۲۲	۲۰	سیاه/علائم شنجرفی	لاجوردی	سیاه	لاجوردی	کوفی مورق	نستعلیق	نسخ	کوفی مورق	سده نهم هـ.ق	قرآن ۳۱
۲۵	۲۳	سیاه/علائم تجویدی شنجرفی	شنجرف	سیاه	شنجرف	ثلث	-	نسخ	ثلث	احتمالاً سده ۱۰ و ۹ هـ.ق	قرآن ۴۲
۲۸	۲۶		سفیدآب با دورگیری سیاه	سیاه	سفیدآب با دورگیری سیاه	-	-	نسخ ساده	-	۹۰۷ هـ.ق	قرآن ۵۵
۲۹	-	سیاه/علائم تجویدی شنجرفی	سیاه	سیاه و زرین	سیاه	-	نستعلیق	نسخ ایرانی	-	اوایل سده دهم هـ.ق	قرآن ۴۸ و ۴۷
۳۱	۳۰	سیاه/علائم تجویدی شنجرفی	-	سیاه	شنجرف	نسخ ساده	نسخ ساده	نسخ ساده	نسخ ساده	سده ۱۲ هـ.ق	قرآن ۶۱
۳۲	-		-	سیاه	سیاه	-	-	نسخ ایرانی	-	سده ۱۲ هـ.ق	قرآن ۶۲
۳۴	۳۳		-	سیاه	لاجوردی	-	نستعلیق	نسخ ساده	توقیع و ثلث	سده ۱۲ هـ.ق	قرآن ۵۳
۳۷	۳۵	سیاه/علائم تجویدی شنجرفی	-	سیاه	سفیدآب	-	نستعلیق	نسخ ایرانی	ثلث	سده ۱۳ هـ.ق	قرآن ۷۳

به یکدیگر مرتبط کرده است. (تصویر ۱۳)

بحث و تحلیل:

مقایسه تطبیقی خطوط قرآن‌ها در جدول ۲، تزئینات کتیبه‌ها در جدول ۳، تزئینات حاشیه‌ها در جدول ۴، تحلیل یافته‌ها بر اساس رنگ، نشان آیات و جدول‌کشی‌ها در جدول ۵، ترکیب‌بندی و صفحه‌آرایی در جدول ۶ انجام گردیده است. برای نشان‌دادن وسعت سطوح حاشیه‌ها از عطف (a)، مقابل عطف (d)، حاشیه فوقانی (b) و حاشیه تحتانی (c) نام برده شده است و از روابط $a < b < c < d$ استفاده شده است. بدین صورت که حاشیه عطف (a) از حاشیه فوقانی (b) و تحتانی (c) کوچکتر است. حاشیه مقابل عطف یعنی (d) وسیع‌تر از دیگر حواشی است. در جدول ۷ ساختار صفحه‌آرایی، نوع ترکیب‌بندی و حاشیه‌بندی‌ها به شکل تطبیقی مورد تحلیل قرار گرفته است.

ابعاد صفحه عدد ۱/۶ و برای قاب تزئین به تناسبات ۷/۳ برقرار است. گریدبندی کتیبه مرکزی مماس با قاب کتیبه است اما فاصله سطور با یکدیگر برابر است. قاب تزئین فضای وسیعی را پوشش داده است و فضای بیاض صفحه محدود است. (تصویر ۱۳) عناوین در کتیبه صدر به خط ثلث و به قلم سفیدآب بر زمینه زربین نگارش یافته است. متن در کتیبه مرکزی به خط نسخ در هفت سطر بر زمینه ابری زربین نگاشته شده است. آیات قرآنی به رنگ سیاه و ترجمه آیات با خط نستعلیق و رنگ شنجرف مکتوب شده است. کاتب از یک دایره سیاه توخالی با نقطه‌ای شنجرف در مرکز، برای فاصله‌گذاری بین آیات استفاده کرده است. جدولی زربین منقش به اسلیمی‌های زرین‌رنگ با گل‌های سوسنی و شنجرف و برگ‌های سبز زنگاری در اطراف سه کتیبه قرار دارد و به بیان دیگر این جدول سه کتیبه را

جدول ۳. مقایسه تطبیقی تزئینات کتیبه‌ها در قرآن‌های موجود در موزه شیخ‌احمد جامی، مأخذ: همان.

نام اثر	دوره تاریخی	تزئینات کتیبه			تصاویر
		کتیبه صدر	کتیبه مرکزی	کتیبه ذیل	
قرآن شماره ۱	۷۱۴ هـ.ق	مستطیلی با تزئینات گره هندسی، دو سرترنج در دو جانب متن از تزئینات این کتیبه است.	پس زمینه قهوه‌ای با بافت اسلیمی بیچ و تابدار، خطوط متقاطع کتیبه را احاطه کرده است.	از نظر تزئینات مانند کتیبه صدر است	کتیبه صدر ۱۴-۱۵ مرکزی ۱۶
قرآن شماره ۴۰	سده هشتم هـ.ق	کادری افقی به رنگ آبی و نام سوره به خط ثلث و قلم سفیدآب بر آن کتابت شده است.	کمدی زرد رنگ منقش به قلمدان‌های آبی و ستاره‌هایی چهارپر اطراف آیات را می‌پوشاند.	آپه‌ای در باره مطهرون بر کادری کوچکتر از کتیبه صدر، کتابت شده است	کتیبه صدر ۱۷-۱۸ مرکزی ۱۹
قرآن شماره ۳۱	سده نهم هـ.ق	مستطیلی زربین با جداولی الوان با تزئینات نقطه‌ای عناصر این سرسوره است.	متن در صفحه فرد بدون تزئین و صفحه زوج مزین به تزئینات ابری و دورگیری سیاه است.	مستطیلی زربین با دو ترنج در دو طرف بر زمینه سفید عناصر این کتیبه است	کتیبه صدر ۲۰-۲۱ مرکزی ۲۲
قرآن شماره ۴۲	احتمالاً سده نهم و ده هـ.ق	عبارت سرسوره به رنگ شنجرف، با قلم ثلث و در جداولی ظریف به همین رنگ است.	تنوع در نوع، اندازه و وضاحت خطوط با دو کتیبه در دو پهلو عناصر این کتیبه است.	تزئینات همانند کتیبه صدر است	کتیبه صدر ۲۲-۲۴ مرکزی ۲۵
قرآن شماره ۵۵	۹۰۷ هـ.ق	قلمدانی طلاپوش با دو ترنج در اطراف، نقوشی در درون قاب‌ها عناصر این سرسوره است	دو کتیبه با زمینه لاجورد، نیم ترنج‌های مده، ب. شنجرف دو جانب متن را احاطه کرده است	تزئینات همانند کتیبه صدر است	کتیبه صدر ۲۶-۲۷ مرکزی ۲۸
قرآن شماره ۳۸ و ۳۷	اواخر سده ۱۰ هـ.ق	-	آیات با خطوط افقی ظریف از هم جدا شده‌اند	-	مرکزی ۲۹
قرآن شماره ۶۱	سده دوازدهم هـ.ق	عبارت سرسوره به رنگ شنجرف در جداولی مستطیلی، به خط نسخ کتابت شده است	جداولی شنجرف و سیاه کتیبه را دربر گرفته است	-	مرکزی ۳۰-۳۱
قرآن شماره ۶۲	سده ۱۲ هـ.ق	-	جداولی ظریف به رنگ‌های شنجرف و سیاه کتیبه را احاطه کرده است	-	مرکزی ۳۲
قرآن شماره ۵۳	سده دوازدهم هـ.ق	صفحه افتتاح متن به رنگ شنجرف، کتابت شده است	جداولی ظریف به رنگ‌های سیاه و شنجرف، سبز اطراف کتیبه را احاطه کرده است	-	مرکزی ۳۳-۳۴
قرآن شماره ۷۳	سده سیزدهم هـ.ق	عنوان سوره با قلم ثلث به رنگ سفیدآب، دو نیم ترنج زربین و شنجرف، تزئینات آن است	ابری‌های زربین اطراف متن را با دورگیری سیاه و ظریف فرا گرفته است	کوچکتر از کتیبه صدر، فاقد نوشتار، قلمدانی زربین با گل‌های ختایی اجزاء آن است	مرکزی ۳۵-۳۶ ۳۷

تصاویر کتیبه های صدر، ذیل و میانه قرآن های موجود در موزه شیخ احمد جامی

۱۸

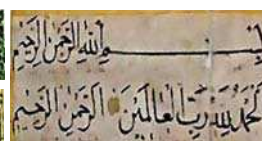

۱۷

۱۶

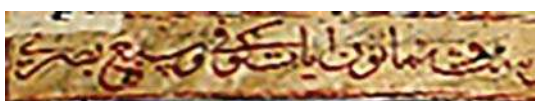

۲۲۲

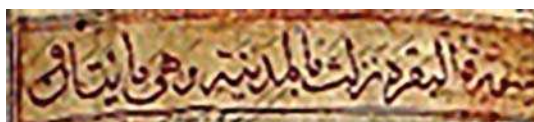

۲۱-۲۰

۱۹

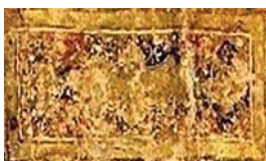
۲۴

۲۳

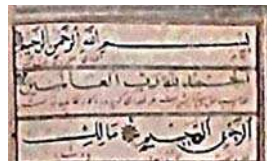
۳۳

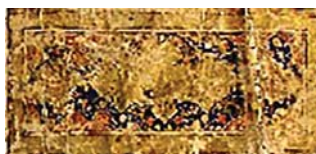
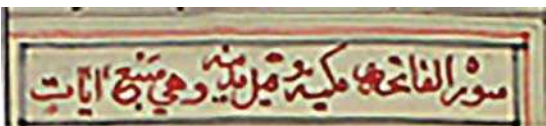
۳۲

۲۷-۲۶

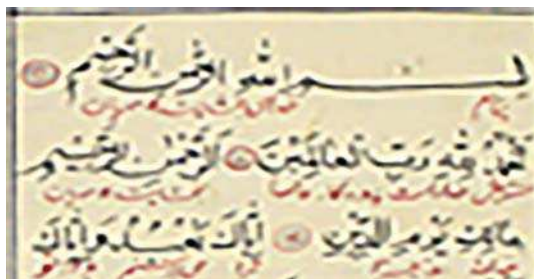
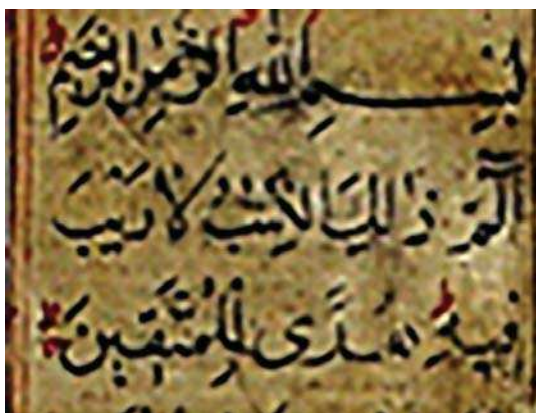
۲۵

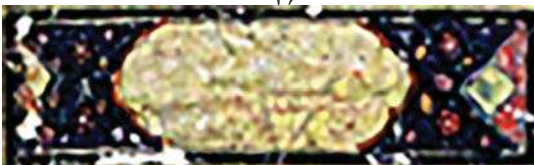
۳۴

۳۳

۳۶

۳۷

-تصاویر ۳۸ تا ۴۵ (از راست) حاشیه‌های درونی و بیرونی در صفحات افتتاح قرآن‌های موجود در موزه شیخ

-تصاویر ۴۵ تا ۵۲ (از راست)

-تصاویر ۵۳ تا ۶۲ (از راست به چپ) نشان آیات در صفحات افتتاح قرآن‌های موجود در موزه شیخ احمد

جدول ۴. مقایسه تطبیقی تزئینات حاشیه در صفحات افتتاح در قرآن‌های موجود در موزه شیخ‌احمد جامی، مأخذ: همان.

تصاویر		تزئینات حاشیه		نوع تزئینات	قرآن اثر
		حاشیه بیرونی	حاشیه درونی		
حاشیه بیرونی	حاشیه درونی				
۳۸	-	سه ترنج منقش به رنگ زرّین و شنجرف، هر یک در حاشیه و متصل به کتیبه صدر، ذیل و مرکزی	-	۷۱۴ ه.ق	قرآن ۱
-	۳۹	-	زمینه به رنگ قهوه‌ای، مزین به نیم‌ترنج‌ها بر ضلع عمودی، به رنگ‌های گل‌بهی و آبی از تزئینات حاشیه درونی است.	سده هشتم ه.ق	قرآن ۴۰
۴۱	۴۰	شمسه‌ای منقش به اسلیمی‌ها، کمندی مزین به گره هندسی و شرفه، که در مرکز آن «خمس» کتابت شده	جداولی ظریف و عریض به رنگ‌های لاجورد، طلایی، سبز، جدولی مزین به ترنج‌های تکرار شونده	سده نهم ه.ق	قرآن ۳۱
۴۳	۴۲	با کاغذی سفید رنگ، جدولی زرّین با تزئینات گره‌هندسی تزئین شده است.	کاغذی با زمینه آبی و اسلیمی‌های زرد رنگ، منقش به گل‌هایی به رنگ شنجرف و برگ‌های سبز قرار دارد.	احتمالاً سده نهم و دهم ه.ق	قرآن ۴۲
-	۴۴	-	کمندی لاجورد، منقش به اسلیمی، مزین به گل‌های زرّین، شنجرف و نخودی قرار دارد.	۹۰۷ ه.ق	قرآن ۵۵
۴۶	۴۵	فضای سفید کاغذی و سطور حاشیه‌نویسی شده در جهات مختلف، مثلث‌هایی در چهار طرف	جداولی ظریف به رنگ شنجرف حاشیه را دربر گرفته است	اواخر سده دهم ه.ق	قرآن ۴۸ و ۴۷
۴۸	۴۷	سطور حاشیه‌نویسی شده با قلم ریز، در جهات مختلف به رنگ شنجرف و سیاه کتابت شده است	سه جدول ظریف به رنگ‌های شنجرف و سیاه اطراف سرلوح، کتیبه صدر و میانه را احاطه کرده است	سده ۱۲ ه.ق	قرآن ۶۱
۵۰	۴۹	دو جدول به رنگ شنجرف و سیاه در حاشیه بیرونی حضور دارند	جدولی گسترده و شجرف با زمینه رنگ کاغذ و گل‌های سه‌برگ و پیچ و تاب‌های هلالی در حواشی درونی	سده ۱۲ ه.ق	قرآن ۶۲
-	۵۱	-	جدولی منقش به طرح شش‌گای به رنگ سفید کاغذ و تزئینات بیضوی حاشیه درونی را می‌پوشاند	سده ۱۲ ه.ق	قرآن ۵۳
-	۵۲	-	فضاهایی با زمینه زرّین بر زمینه لاجورد، نیم‌تاج گنبدی شکل ضلع عمودی با نقش نیم‌ترنج حاشیه درونی را می‌پوشاند	سده ۱۳ ه.ق	قرآن ۷۳

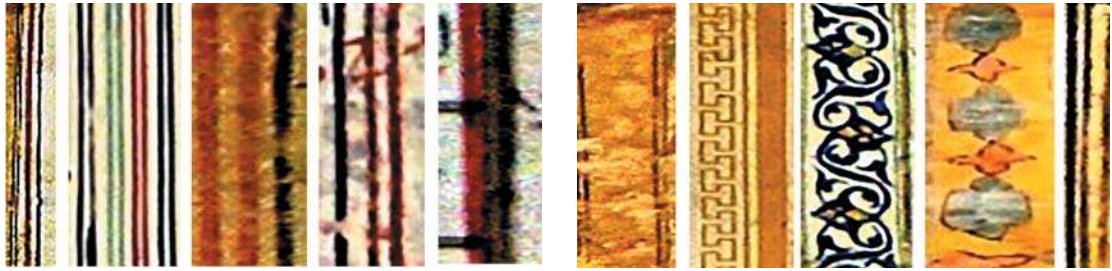
جدول ۵. مقایسه رنگ، نشان آیات، جدول‌کشی در قرآن‌های موجود در موزه شیخ‌احمد جامی، مأخذ: همان

تحلیل اثر نام اثر	دوره تاریخی	رنگ		نشان آیات	جدول‌کشی	تصاویر	
		اصلی	فرعی			نشان آیات	جدول‌کشی
قرآن ۱	۷۱۴ هـ.ق	زرّین و شنجرف	سبزرنگاری، قهوه ای، سیاه، لاجورد	گلی زرّین، دوازده‌پربا نقطه‌هایی شنجرف بر محیط، گلی سه‌پربر زمینه سبزرنگاری در مرکز آن است.	چند ردیف خطوط مشکی و طلایی اثر را احاطه کرده است.	۵۳	۶۳
قرآن ۴۰	سده ۵۸ هـ.ق	قهوه‌ای و آبی خاکستری	زرد، گل‌بهی سیاه، سفید	دایره‌ای زرّین ساده با دورگیری سیاه می‌باشد.	کمند زرد رنگ، منقش به‌قل مدان و ستاره‌های گل‌بهی آ ن‌راپوشانده است.	۵۴	۶۴
قرآن ۳۱	سده نهم هـ.ق	زرّین و لاجورد	شنجرف، سفید سبزرنگاری، سوسنی، سیاه	دایره‌ای زرّین بدون دورگیری بر بالای آخرین حرف و یا در پایان آخرین کلمه قرار دارد.	تسمه‌ای دارای اسلیمی وترنج، کتیبه‌ها و سرلوح ابه‌هم‌اتصال می‌دهد.	۵۵	۶۵
قرآن ۴۲	احتمالاً سده نهم و دهم هـ.ق	زرّین و آبی	شنجرف، سبز زنگاری، نارنجی، زرد، سوسنی، سیاه	دایره‌ای شنجرف، توخالی، با علامت وقف در قسمت فوقانی آیات قرار دارد.	جدولی زرّین با تزئینات گره‌هندسی کتیبه‌ها را به هم متصل می‌کند.	۵۶ 	۶۶
قرآن ۵۵	۹۰۷ هـ.ق	زرّین و لاجورد	شنجرف، زرد، نخودی، سیاه، سفید	شمسه‌ای زرّین در اندازه‌های یکسان با قلم‌گیری ظریف و دورگیری سیاه می‌باشد.	جدولی زرّین کتیبه‌ها را به یکدیگر مرتبط می‌کند.	۵۷ 	۶۷
قرآن ۴۸ و ۴۷	اواخر سده ۵۱۰	سیاه	شنجرف، زرّین، قهوه‌ای	شمسه‌ای زرّین که شرفه‌هایی به رنگ سیاه از آن خارج شده‌اند	چند ردیف خطوط ظریف شنجرف و قهوه‌ای جدول‌کشی اثر است.	۵۸ 	۶۸
قرآن ۶۱	سده ۵۱۲	سیاه	شنجرف	دایره‌ای شنجرف بانقطه‌ای سیاه در مرکز و علامت وقف در قسمت فوقانی آن قرار دارد.	خطوطی ظریف جدول‌کشی قاب اصلی و کتیبه‌ها را تشکیل می‌دهد.	۵۹ 	۶۹
قرآن ۶۲		شنجرف و سیاه	-	دایره توخالی به رنگ شنجرف که نشان وقف آیات بر روی آن قرار دارد.	سه‌ردیف جدول‌کشی شنجرف و سیاه دور قاب اصلی را احاطه کرده است.	۶۰	۷۰
قرآن ۵۳		شنجرف و سبز	لاجوردی، سیاه	دایره هم‌مرکز به صورت یک درمیان به رنگ شنجرف و لاجورد	حاشیه عطف با خطوط ظریف سیاه و دورگیری با خطوط رنگی	۶۱ 	۷۱
قرآن ۷۳	سده ۵۱۳	زرّین و لاجورد	شنجرف، سوسنی، نخودی، سیاه، سفید	دایره سیاه توخالی و نقطه‌ای شنجرف در مرکز آن می‌باشد	خطوط شنجرف، زرّین و سیاه جدول‌کشی کادر اصلی و کتیبه‌ها را تشکیل می‌دهد.	۶۲ 	۷۲

جدول ۶. مقایسه تطبیقی ترکیب‌بندی و صفحه‌آرایی قرآن‌های موجود در موزه شیخ‌احمد جامی، مأخذ: همان.

تحلیل تناسبات نام‌آش	دوره تاریخی	صفحه‌بندی				رنگ قلم درکتیبه‌ها			تناسبات حاشیه	
		ترکیب بندی	ابعاد صفحه	تناسبات ابعاد صفحه	تناسبات ابعاد تزیین	تعداد	طول	فاصله	حاشیه درونی	حاشیه بیرونی
قرآن ۱	۷۱۴ هـ.ق	متوازن متعادل متمرکز	$\frac{27}{5} \times 36$	$\frac{1}{3}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{4}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	۵	برابر	برابر	حاشیه بیرونی پهن‌ترین حاشیه دارد. $a < b < c < d$	حاشیه بیرونی
قرآن ۴۰	سده هشتم هـ.ق	متوازن متعادل متمرکز	$\frac{28}{3} \times \frac{40}{5}$	$\frac{1}{4}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{8}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۳	۱۱	برابر	برابر	حاشیه تحتانی بیشترین وسعت دارد. عطف کمترین فضا را دارد. $a < b = d < c$	حاشیه بیرونی پهن‌ترین حاشیه دارد. عطف کمترین فضا را دارد. $a < b < c < d$
قرآن ۲۱	سده نهم هـ.ق	مقارن متعادل متمرکز	$\frac{31}{5} \times \frac{47}{5}$	$\frac{1}{5}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{75}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۳	۹	برابر	برابر	حاشیه مقابل عطف از حاشیه تحتانی و فوقانی عریض‌تر و عطف کمترین فضا را به خود اختصاص می‌دهد. $a < b < c < d$	حاشیه مقابل عطف از حاشیه تحتانی و فوقانی عریض‌تر و عطف کمترین فضا را به خود اختصاص می‌دهد. $a < b < c < d$
قرآن ۴۲	احتمالاً سده ۹ و ۱۰ هـ.ق	متوازن متعادل متمرکز	$\frac{22}{5} \times \frac{35}{4}$	$\frac{1}{5}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{3}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	۱۵	نابرابر	نابرابر	حاشیه تحتانی از فوقانی و مقابل عطف فضای بیشتری را به خود اختصاص می‌دهد. عطف کمترین فضا را دارد. $a < b < d < c$	حاشیه تحتانی از فوقانی و مقابل عطف فضای بیشتری را به خود اختصاص می‌دهد. عطف کمترین فضا را دارد. $a < b < d < c$
قرآن ۵۵	۹۰۷ هـ.ق	متوازن متعادل متمرکز	24×17	$\frac{1}{4}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{4}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	۱۱	برابر	برابر	حاشیه لبه فوقانی گسترده‌ترین بخش و عطف کمترین فضا را دارد. $a < d < c < b$ پوشش داده	حاشیه لبه فوقانی گسترده‌ترین بخش و عطف کمترین فضا را دارد. $a < d < c < b$ پوشش داده
قرآن ۴۷ و ۴۸	اواخر سده ۱۰ هـ.ق	مقارن متعادل متمرکز	$22 \times \frac{35}{4}$	$\frac{1}{5}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	-	۱۱	برابر	برابر	نسبت حاشیه بیرونی (مقابل عطف) از دیگر حواشی بیشتر و حاشیه تحتانی نسبت به حاشیه فوقانی دارای فضای بیاض بیشتری است. $a < b < c < d$	نسبت حاشیه بیرونی (مقابل عطف) از دیگر حواشی بیشتر و حاشیه تحتانی نسبت به حاشیه فوقانی دارای فضای بیاض بیشتری است. $a < b < c < d$
قرآن ۶۱	سده ۱۲ هـ.ق	مقارن متعادل متمرکز	$25 \times \frac{15}{5}$	$\frac{1}{6}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	-	۱۱	برابر	برابر	حاشیه فوقانی پهن‌تر از دیگر حواشی و عطف کمترین فضا را در بردارد. $a < c < d < b$	حاشیه فوقانی پهن‌تر از دیگر حواشی و عطف کمترین فضا را در بردارد. $a < c < d < b$
قرآن ۶۲	سده دوازدهم هـ.ق	مقارن متعادل متمرکز	$\frac{13}{5} \times 23$	$\frac{1}{7}$ متناسب یا $\sqrt{3}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{4}$ متناسب یا $\sqrt{2}$ ابعاد ۲	۱۵	برابر	برابر	حاشیه مقابل عطف نسبت به عطف بیشتر و حاشیه فوقانی از تحتانی کمتر می‌باشد. $a < b < d < c$	حاشیه مقابل عطف نسبت به عطف بیشتر و حاشیه فوقانی از تحتانی کمتر می‌باشد. $a < b < d < c$
قرآن ۵۳	سده دوازدهم هـ.ق	متوازن متعادل متمرکز	$\frac{22}{5} \times 36$	$\frac{1}{6}$ متناسب یا $\sqrt{3}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{6}$ متناسب یا $\sqrt{3}$ ابعاد ۲	۱۲	برابر	برابر	حاشیه مقابل عطف از عطف عریض‌تر و حاشیه فوقانی از تحتانی عریض‌تر است. $a < d < c < b$	حاشیه مقابل عطف از عطف عریض‌تر و حاشیه فوقانی از تحتانی عریض‌تر است. $a < d < c < b$
قرآن ۷۳	سده سیزدهم هـ.ق	مقارن متعادل متمرکز	$\frac{11}{5} \times 18$	$\frac{1}{6}$ متناسب یا $\sqrt{3}$ ابعاد ۲	$\frac{1}{8}$ متناسب یا $\sqrt{3}$ ابعاد ۲	۱۲	برابر	برابر	حاشیه فوقانی و تحتانی با حاشیه بیرونی برابر و از عطف عریض‌تر هستند. $a < d = c = b$	حاشیه فوقانی و تحتانی با حاشیه بیرونی برابر و از عطف عریض‌تر هستند. $a < d = c = b$

-تصاویر ۶۲ تا ۷۲ (از راست به چپ) جدول‌کشی در صفحات افتتاح قرآن‌های موجود در موزه شیخ احمد جامی

جدول ۷. تحلیل ساختار و صفحه‌آرایی صفحات افتتاح قرآن‌های موجود در موزه شیخ احمد جامی. مأخذ: همان.

نام اثر	دوره تاریخی	تناسبات			ترکیب‌بندی		حاشیه							
		کادر صفحه		کتاب تزئین	نامتقارن	متقارن	درونی		بیرونی					
		سایر	مستطیل ایستا	مستطیل پویا			سایر	مستطیل ایستا	دو حاشیه	فلق‌حاشیه	سه حاشیه	چهار حاشیه		
قرآن ۱	۷۱۴ هـ.ق.	■			■	■					■			
قرآن ۴۰	سده ۸ هـ.ق.			■	■						■			
قرآن ۳۱	سده ۹ هـ.ق.			■	■							■		
قرآن ۴۲	سده ۹ و ۱۰ هـ.			■	■						■			
قرآن ۵۵	۹۰۷ هـ.ق.			■	■									
قرآن ۴۸ و ۴۷	اواخر سده ۱۰ هـ.			■	■						■			
قرآن ۶۱	سده ۱۲ هـ.			■	■									
قرآن ۶۲	سده ۱۲ هـ.			■	■									
قرآن ۵۳	سده ۱۲ هـ.			■	■							■		
قرآن ۷۳	سده ۱۳ هـ.			■	■						■			

نتیجه

در پاسخ به سوال اول می‌توان گفت با توجه به بررسی‌های انجام شده، در افتتاح و انجام ۱۰ نمونه قرآن مورد مطالعه در موزه شیخ احمد جامی خط نسخ و ثلث پرکاربردترین خطوط برای نگارش متن آیات هستند. تذهیب و تزئین در قرآن‌های اولیه بدوی و ساده بوده و مبانی هندسی در آن جریان داشته است. با گذشت زمان تذهیب و تزئین پیشرفته و پیچیده شد و با خطوط درهم آمیخت. به طوری که از قرن پنجم خط کوفی تزئینی در کتیبه‌نگاری‌ها رواج یافته عناصر تزئینی این خط به صورت گره و تزئینات اسلیمی نمود پیدا کرد. در دوره سلجوقیان از اسلیمی‌های ساده و رنگ‌های محدود و علی‌الخصوص زرین در تزئینات صفحات استفاده شد. در قرون هفت و هشت هجری، با ظهور مغول و ایلخانان سبک کتابت و صفحه‌آرایی مصحف‌های قرآن کامل‌تر شد. ابعاد کتیبه مرکزی در قرآن‌های سده پنجم و ششم وسیع‌تر بوده و در سده‌های بعدی حاشیه‌های درونی یا بیرونی بیشترین فضای صفحه را به خود اختصاص داده‌اند و در اکثر قرآن‌های موزه جام روند این تقابل ارتباط قابل مشاهده است. حاشیه بیرونی (مقابل عطف) در اکثر قرآن‌های مورد مطالعه سطح وسیع‌تری را نسبت به حواشی دیگر به خود اختصاص می‌دهد. ارتباط بین تعداد، طول و فاصله سطور اتفاقی نیست و بر اساس درک زیبایی‌شناسی بصری کاتب و روابط حاکم بر صفحه شکل گرفته است. در پاسخ به سوال دوم می‌توان بیان نمود: نوع خط به کار رفته در کتابت متن آیات قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی، در بیشتر از ۸۸٪ موارد خط نسخ بوده و مابقی خط محقق است. ۲۸٪ از جزوهای قرآنی خطی مترجم هستند که نوع خط به کار رفته در اکثر آنها نستعلیق و کمتر نسخ ساده است. وجود حاشیه‌نویسی‌ها در دو قرآن شماره ۶ و ۷ و نشان‌های هندسی در دو قرآن شماره ۲ و ۳ که از نظر بصری جلوه‌ای از زیبایی در حواشی برش‌های کتاب هستند، از سنت دیرینه‌ای حکایت دارد که هنرمند از خالی بودن فضاها اکراه داشته و سعی می‌کرده با افزودن خطوط و تزئینات این فضاها را پر و در عین حال زیبا کند. از نظر دارا بودن مهر و سجع مهر نیز مشخص شد که حدود (۴۴٪) دارای مهر واقف هستند. نوشتار آیات متناسب با ابعاد هر اثر درصدی از اعداد ۱۰ تا ۷۲ را در صفحه به خود اختصاص داده است کمترین درصد نوشتار، قرآن شماره ۱ و بیشترین درصد نوشتار قرآن شماره ۶ را شامل می‌شود. قرآن شماره ۱ قدیمی‌ترین نسخه موجود در موزه شیخ احمد جامی است. تذهیب‌ها در این نسخه به صورت مرصع و تماماً طلااندازی شده در اطراف دو آیه ابتدایی «سوره حمد» می‌باشد. در نسخی مانند قرآن شماره ۶ و ۷ که فاقد تزئینات صفحات افتتاح هستند اما نوع کادربندی‌های مختلف و تقسیمات صفحه به بخش‌های مجزا، ترکیب‌بندی صفحه با مثلث‌های تأکید و استفاده از خطوط متنوع در نگارش متن و حواشی سبب شده تا از نظر بصری بیننده در سراسر صفحه گردش و تحرک را مشاهده کند. هنرمند در برخی قرآن‌ها-مانند قرآن شماره ۲ و ۱۰- بخشی از حاشیه درونی را در تداخل با حاشیه بیرونی در نظر می‌گرفته تا دو صفحه وقتی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند کلیتی منسجم از یک تابلوی واحد را به نمایش بگذارند. استفاده از نقوش گیاهی صرف را بیشتر در اطراف کتیبه میانی قرآن شماره ۲، قسمت فوقانی کتیبه صدر و قسمت تحتانی کتیبه ذیل قرآن شماره ۴، اطراف قاب‌های کتیبه صدر و ذیل و کتیبه‌های کوچک اطراف کتیبه میانی قرآن شماره ۵ و حواشی درونی ۴۵٪ در قرآن‌ها مشاهده می‌کنیم. ترکیب فرم‌های گیاهی و حرکات نرم و روان آنها و اسلیمی‌ها در کنار رنگ‌های درخشان از یکنواختی نقوش قرآن‌های اولیه کاسته، حس حرکت و رسیدن به معبود را تداعی می‌کند که ریشه در هنر اسلامی دارد. در بین قرآن‌های مورد مطالعه، قرآن شماره ۳ دارای پیشانی سرلوح هست. تزئینات، رنگ‌ها، خطوط، سرسوره‌ها، نشان‌های خمس و عشر و ترکیبی این نسخه‌ی نفیس خود گواه تبحر طراحان و هنرمندان قرن نهم هجری است. نوع

ترکیب‌بندی به کار رفته در بیش از ۸۰٪ قرآن‌های خطی، متقارن و مرکزی می‌باشد. وجود کتیبه‌های متقارن در ترکیب‌بندی صفحات افتتاحیه، در این نسخ خطی، بر اهمیت این نوع از ترکیب‌بندی و آرایش صفحات قرآن‌ها در موزه شیخ احمد جامی دلالت دارد.

منابع و مآخذ

- افشار مهاجر، کامران. (۱۳۹۲). پایه و اصول صفحه‌آرایی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- افشار مهاجر، کامران. (۱۳۸۳). راهنمای علمی صفحه‌آرایی. تهران: شرکت رایناک.
- افشار مهاجر، کامران. (۱۳۹۱). هنرمند ایرانی و مدرنیسم. تهران: انتشارات دانشگاه هنر. چاپ دوم.
- آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۸۲). مبانی نظری هنرهای تجسمی. تهران: سمت.
- لینگز، مارتین. (۱۳۷۷). هنرخط و تذهیب قرآنی. مهرداد قیومی بیدهندی. چاپ اول. تهران: گروس.
- وفادارمرادی، محمد. (۱۳۷۹). اصول و قواعد فهرست‌نگاری. تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.
- افشار مهاجر، کامران. (۱۳۸۰). تأثیر صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی بر گرافیک معاصر. گلستان قرآن. (۵۷). ۱۵-۲۶.
- دروش، فرانسوا. (۱۳۸۳). سطراندازی و صفحه‌آرایی. ترجمه: سید محمدحسین مرعشی. نامه بهارستان. سال پنجم (۱۰۹). (۸۴-۶۵).
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۸). کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه‌های داخل و خارج. دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی. (۱۰). ۹۹-۱۲۰.
- شفیقی، ندا. مراثی، محسن. (۱۳۹۳). بررسی ساختار و صفحه‌آرایی صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از قرن پنجم تا دوازدهم هجری. فصلنامه علمی پژوهشی نگره. (۳۱). ۱-۱۶.
- شیخی، علیرضا. کوه‌جانی‌گوجی، سمیه. (۱۳۹۶). مطالعه اصول صفحه‌آرایی صفحه‌های افتتاح قرآن‌های آستان قدس رضوی سده ۹ تا ۹ ه.ق. فصلنامه علمی پژوهشی نگره. (۴۷). ۵-۲۷.
- صحراگرد، مهدی. شیرازی، علی اصغر. (۱۳۹۱). سطر‌بندی و صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی (با تأکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز). فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات. (۹۲). ۱۳۷-۱۵۱.
- کاظمی، سامره. (۱۳۸۶). بررسی اصول صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی. نشریه هنرهای زیبا. (۳۳). ۹۵-۱۰۲.

around the first two verses of «Surah Hamad». In copies like Qur'an No.6 and No.7, which do not have decorations on the opening pages, the different types of framing and the division of the pages into separate sections, the composition of the pages with emphasis on triangles and the use of various scripts in writing the text and margins cause the viewer to visually move around the pages. In some Qur'ans, such as Qur'an No.2 and No.10, when two pages are placed next to each other, they display a coherent whole as a single painting, due to the permeation of inner and outer borders. We observe the use of simple plant motifs mostly around the middle inscription of Qur'an NO.2, the upper part of the front inscription and the lower part of the lower inscription of Qur'an No.4, around the frames of the front and lower inscriptions and the small inscriptions around the middle inscription of Qur'an No.5 and the inner margins of 45% of the Qur'ans. The combination of plant forms with their fluid movements and the arabesque ones, along with the bright colors, reduces the monotony of the motifs of early Qur'ans, and evokes the sense of movement and reaching the God, which is rooted in Islamic art. Among the studied Qur'ans, Qur'an No.3 is a proof of the skills of the artists in the 9th century AH due to its exquisite characteristics regarding decorations, colors, and scripts. The type of the composition, used in more than 80% of Qur'ans is linear, symmetrical and central.

Keywords: Page Layout, Opening Pages, Qur'an, Sheikh Ahmad Jami Museum.

References: Afshar Mohajer, Kamran. (2013). Basics and principles of page layout. Tehran: Iran Textbook Printing and Publishing Company.

Afshar Mohajer, Kamran. (2012). Iranian artist and modernism. Tehran: University of Arts Publications. second edition.

Afshar Mohajer, Kamran. (2004). Scientific guide to page layout. Tehran: Rainak Company.

Ayatollahi, Habibullah. (2003). Theoretical foundations of visual arts. Tehran: Samat.

Lings, Martin. (1998). Quranic calligraphy and illumination. Mehrdad Qayyumi Bidhendi. First Edition. Tehran: Gross.

Vafadar Moradi, Mohammad(2000).Principles and rules of cataloging. Tehran: Islamic. Consultative Assembly Publications.

Afshar Mohajer, Kamran. (2001). Impact of page layout of contemporary linear graphic Qurans. Golestan Quran. (57) .26-15.

Drush, François. (2004). Lining and page layout. Translation: Seyed Mohammad Hossein Marashi. Baharestan letter. Fifth year (10.9) (65-84).

Kazemi, Samarra. (2007). A study of the principles of page layout of the Qur'ans of the patriarchal period. Journal of Fine Arts. (33) .102-95.

Sahragard, Mehdi. Shirazi, Ali Asghar. (2012). Stratification and page layout of linear Qurans (with emphasis on the works of the eighth century AH of Shiraz). Quarterly Journal of National Library and Information Studies. (92) .151-137.

Shafiqi, Neda. Marathi, Mohsen(2014).A study of the structure and page layout of the opening pages of the copy of the Holy Quran from the fifth to the twelfth century AH. Nagreh Scientific Research Quarterly. (31) .16-1.

Shayesteh Far, Mahnaz. (2009). Writing and gilding Timurid Qurans in collections inside and outside. Bi-Quarterly Journal of Islamic Art Studies. (10). 120-99.

- Shekhi, Alireza. Koohjani Goji, Somayeh. (2017). Study of the principles of page layout of the opening pages of the Qur'an of Astan Quds Razavi, 6th to 9th centuries AH. Nagreh Scientific Research Quarterly. (47). 27-5.

*Originally known as Ayah the Persian/Arabic version of which is آیه

**The Persian/Arabic version is محرر

Examining the Principles of the Layout of the Opening Pages of Qur'ans in Sheikh Ahmad Jami Museum from the 8th to the 13th Centuries AH

Monire Gezikinejad, MA in Visual Communication, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran

Alireza Sheikhi Assistant Professor, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran

Received: 2021/11/04 Accepted: 2021/12/16

In addition to being an architectural museum from the Islamic era, the Sheikh Ahmad Jami collection in Torbat Jam city has a rare and unique collection of Qur'ans that have not yet been studied. The opening pages of these Qur'ans, with delicate decorations and page layout, are thought-provoking and worthy of study. In order to investigate the principles of page layout and structural analysis of the opening pages and the endings of the Qur'ans, the matching of size and dimensions, margins and text, distances and proportions and color were studied, as well as the artistic aspects and structural system of the pages. The Qur'ans of the 8th to the 13th centuries AH had unique features in terms of page layout and decorations, and in the discussed Seljuk, Ilkhanid, Timurid, Safavid and Qajar periods, the page layout and decorations of the Qur'ans have undergone changes. The objectives of the present research are: 1- Investigating the visual values of page layout and decorations of the opening and ending pages of the preserved Qur'ans in Sheikh Ahmad Jami's collection 2- Adapting the page layout and decorations of these pages from the 8th to the 13th century AH. The questions of this research are: 1. What are the characteristics of page arrangement and decorations of the opening pages in Qur'ans preserved in this Museum from the 8th to the 13th century AH? 2. What are the differences and commonalities in page arrangement and decorations of these Qur'ans? This research has been done with a qualitative approach and a descriptive and analytical method. The statistical population of the Qur'ans in Sheikh Ahmad Jami's collection and the sampling method have been chosen purposefully by selecting prominent cases and borderline and terminal cases. The findings show that in the opening and completion of 10 examples of the studied Qur'ans, the Naskh and the Thuluth scripts are the most frequently used scripts. The gilding and decoration in the early Qur'ans were primitive and simple; depicting the use of geometrical principles. Over time, the gilding and decoration became advanced, complicated and mixed with scripts. So, since the fifth century, the decorative Kufic script became popular in inscriptions, the decorative elements of which are knotted representations and arabesque decorations. In the Seljuk period, simple arabesque and limited colors, especially gold, were used in the decoration of pages. In the 7th and 8th centuries AH, with the advent of the Mongols and the Ilkhans, the style of writing and page layout of the Qur'anic manuscripts became more complete. The dimensions of the central inscription are wider in the 5th and the 6th century Qur'ans, and in the following centuries, the inner or outer margins occupy the most space of the page; which can be seen in most of the Qur'ans of the collection. The outer margin in most of the studied Qur'ans, occupies a wider area comparatively. In more than 88% of the cases the Naskh script has been used, while the rest represent the Muhaqqaq script. 38% of the Qur'anic manuscripts are written by translators; mostly in Nastaliq. It was also found out that about 44% of the manuscripts have a seal of recognition.

The writing of the verses in correspondence to the dimensions of each work reflects percentages of 10 to 72 on the page. Quran No.1 is the oldest copy in the Museum with inlaid decorations; completely gilded